

„Szent hazám és hős nevem szeplőtlen megmarad.”

Kétszáz éve született a Himnusz és a magyar opera atyja: megkezdődött az Erkel-év

Budapesti Tavaszi Fesztivál keretében március 22-én az Állami Operaházban a Budapesti Filharmóniai Társaság Zenekara és a Nemzeti Énekkar Erkel *Dózsa György* című operája „keresztmetszetét” adja. Nyolc nappal később a Thália Színházban a teljes Bánk bán lesz a műsoron, a debreceni Csokonai Színház előadásában. Ugyanitt április 1-jén a Kolozsvári Magyar Opera társulata Erkel *Brankovics György* operáját mutatja be. Egy napra rá a Művészetek Palotája, a Fesztivál Színház ad otthont a Győri Nemzeti Színház fellépésének. Ők a *Hunyadi Lászlóval* érkeznek. Április 4-én ugyanezen falak között a MÁV Szimfonikus Zenekar közreműködésével kap áttekintést a közönség a *Bátori Mária* és a *Sarolta* című Erkel-dalművekből. És ez még csak a tavasz!

Erkel Ferenc késő őszi 200. születési évfordulójáig még nagyon sok hangverseny, előadás és kiállítás fogja méltatni a magyar zenetörténet egyik legkiemelkedőbb alakját, a magyar opera igazi megteremtőjét, a nemzeti Himnusz szerzőjét, aki 1810. november 7-én jött a világra. Gyulán, a mai Apor tér 7. szám alatti klasszicista épületben született, amely most a nevét viselő emlékmúzeum otthona. Egykor Pozsonyból Gyulára származott német család gyermekeként egy helyi muzsikus dinasztia negyedik nemzedéke kezdődött vele. Apai ágon, a dédapjától csupa zenész össel büszkélkedhetett. Figyelembe véve, hogy az ő gyermekei közül Erkel Gyula és Erkel Elek is jeles zeneszerző, Erkel Sándor kiváló karmester, Erkel László pedig zongoraművész és karnagy lett, elmondható, megfelelő zenei nevelésükkel ő is megtett mindent a családi hagyományok folytatásáért. (Amennyiben azt is megemlíthjük, hogy László volt az ifjú *Bartók* zongoratanára, egy még messzebb ható szellemi stafétára láthatunk.)

Erkel Ferenc édesapja – amellet, hogy zenélt – egy gyulai iskola tanítójaként is tapasztalatokat gyűjtött. Nem csoda, hogy igen korán és rendkívül eredményesen fogta fiát a zenetanulásra. Az első években Erkel nagypapa, kisiskolás korában pedig előbb apja egyik kartársa, a lengyel születésű *Czingulszky Simon*, majd maga a családító vette szárnyai alá. Nemcsak tőlük tanult azonban! Amikor *Gárdonyi* az emlékeiről faggatta, a család furfangos mindegyikét emlegette, mint olyan embert, aki életre szóló tanulsággal gazdagította. „...amint ott ül bóbiskolva

a tűzhely padkáján, hát hallom ám, hogy dúdol valamit. Hallgat egy percig, aztán megismétli. Megint hallgat egyet, megint fúj egyet. A dallam hol emelkedik, hol leszáll. De csak éppen annyit fúj belőle egyszerre, amennyire egy lélegzetvétel éppen elég. Én bámulva hallgattam s a dal bűbája és szaggatottsága megragad. Csodálkozva látom, hogy a dal egységét ezek a szünetek nemhogy zavarnák, hanem inkább emelik... Később is, hogy zenész lettem, sokat gondolkoztam ezen. Ebből értettem meg, hogy mi a rubato (kötetlen, oldott tempó – a szerk.) és hogy a metronómot, a taktusmérőt hova tegye a magyar muzsikos. Csapja a földhöz!

Az az egyszerű parasztmindenes, aki írni-olvasni se tudott, az lett a vezetőm az egész pályámon.”

Erkel ügyes zongoristának bizonyult s e tehetségét szülővárosa már tízéves korától megismerte. Elemi iskoláit – ahogy akkor nevezték – Németgyulán és Magyargyulán végezte. Szülei a magyar országgyűlés városába küldték Klein Henrikhez, a nagyhirű – 1805-ben a Stockholmi Királyi Zeneakadémia tagjává választott – zenetanárhoz. A Nagyváradon megkezdett gimnáziumi tanulmányait így a pozsonyi bencéseknel fejezte be. Életrajzírói valamennyien megemlítik, hogy a magyar országgyűlés fogadásain fellépő *Liszt* Ferenc zongorajátékát és „a verbunkos atyja”, a cigány hegedűvirtuóz, *Bihari* János muzsikáját is lelkesen hallgatta. Mindkettő erősen beépült szűkebb zenei világlképébe.

Még szinte meg sem száradt bizonyítványán a tinta, máris pompás munkalehetőséget kapott, tizennyolc évesen Kolozsvárott lett *Csáky* grófék házi zongoratanára. Az ellátás és fizetés fejében a gyerekeket oktatta, de mellette az önképzésre is és a társasági életre is maradt ideje. A kolozsvári színházban látott először magyar operát, *Ruzitska* József Béla futása című művét. Hinni lehet, hogy ekkor fogalmazódott meg benne a vágy, hogy egyszer az ő dalműve is hasonló babérokat szerezzen.

A kincses városban 1819-től Muzsikai Egyesület működött, amelynek rendezvényein műélvezőként és előadóművészként Erkel is gyakran megfordult. Itt ismerkedett össze *Brassai* Sámuellel, a nagy erdélyi polihisztorral, aki maga is szívesen muzsikált. Az idő tájt a kolozsvári Unitárius Kollégium tanáraként vette fejébe azt a szokatlanul számító pedagógiai gondolatot, hogy a művészeti nevelés, így a muzsikaoktatás is az általános nevelés eszköze lehet. Er-

kelt hívta meg kollégiumi zenetanárnak. Közben persze őt is nevelte. „Eljátszottam az öreg Brassai bácsinak azt a dalt, melyet egy magyar paraszttól hallottam – nyilatkozta a Győri Hírlap újságírójának, aki első sikereiről faggatta –, csodálkozva hallgatta és buzdított, hogy írjak magyar zeneművet. Miután megkomponáltam Magyar ábrándomat, Brassai föl vitt a pesti Redutba, ahol azt előadtam. A közönség zúgott és tapsolt. Brassai megölelt és könnyezett. A darabot el kellett játszanom újra. Ez az est volt a bemutatója a magyar zenének.”

A pesti Nemzeti Kaszinó 1834. évi „hangászati multságain” tehát alaposan elnyerte a Duna-parti ikervárosok közönségének tetszését. Pest és Buda ekkor már vitathatatlanul a magyar zenei élet központjának számítottak, amelyek mágnesként vonzották a fiatal tehetségeket. Erkelt is. A nagy sikere utáni évben a Budai Magyar Színház Társulat karnagy állást kínált számára, amit örömmel elvállalt. Ebben sem lehetett tehetségtelen, hiszen Alexander Schmidt, a pesti német színház nagyhatalmú igazgatója, már a rákövetkező esztendőben „átigazolta” Duna túl felére, hogy intézménye másodkarnagya legyen. Mindkét színházban láthatta a kor legnépszerűbb operáit, sőt dirigálhatta is némelyiket. Rossini, Mozart, Meyerbeer, Weber... nem volt rossz tanulóiskola. Tükrükben érezhette igazán, hogy Ruzitska József (Béla futása; Kemény Simon), Rózsavölgyi Márk (Visegrádi kincskeresők) és Bartay András (Csel; Aurélia) operakísérletei mennyire esetlenek, mennyire utánérzések, zenei értelemben mennyire nemzetietlenek. Megfigyeléseit, tapasztalatgyűjtését az időközben felépült Pesti Magyar Színháznál folytathatta, melynek 1838-ban lett karmestere.

Ez a munkahelyváltás sokat lendített rajta, hisz a népi és a verbunkos muzsika felől igyekezett operát teremteni, ami egybeesett az új közönség reformkori, magyarosodó és magyaroskodó öntudatra ébredésével. Első kísérlete a *Bátori Mária* volt. (Így, th és y nélkül szerepelt az eredeti kottán és a falragaszokon is!) 1840. augusztus 8-án mutatta be a társulat. Azon a napon és azon ünnepségen, amikor, illetve amelyen a magyar színház felvette a Nemzeti Színház nevet. „Hogy az első előadás minő lelkesedést szült: arról a századvégi nemzedéknek fogalma sem lehet” – örökíti meg a fogadtatást az egykorú kritika. Az új opera megítélésében élesen elvált a közönség és a műtetszek véleménye. Egy dologban azonban egyetértettek: a cselekmény és a zene egyaránt nemzeti opera rangjára emelte a Könyves Kálmán királyi környezetében kibontakozó szerelem zenedrámáját.

Ez persze még csak az első szárnypróbálgatás volt. A következő Erkel-opera, az 1844. január 27-én színre vitt *Hunyadi László* már igazi, szívdobogtató, lelkesítő remekmű. A szövegkönyv, amelyből az opera született egyébként csak véletlenül került Erkelhez. *Egressy Béni* – aki a *Bátori Mária* librettóját is jegyezte – ezúttal Bartay András számára készítette el a kéziratot, ám nem találta otthon, s hazafelé összefutott Erkellel, aki beleolvasva, azonnal elkobozta tőle. A Hunyadi fülbemászó dallamai

végigszáguldottak a városon. Különösen a „*Meghalt a cselszövő, nem dűl a rút viszály...*” – egyik emberről ragadt át a másikra, azok is dúdolták, akik – anyagi okokból – be sem teheték a lábukat a színházba. Az előadásról előadásra tomboló lelkesedés az első számú hazai zeneszerzővé avatta, attól fogva Liszt Ferencsel együtt emlegették.

Még az évben jelentősen tovább emelkedett nemzeti ázsiója. Az a tehertétel, amit az ünnepeken felcsendülő császárhimnusz okozott, ha másképpen nem, *Keleti Márton* filmjére, és *Pécsi Sándor* feledhetetlen Erkel-alakítására emlékezve felidézhető (remélhetően több tévécsatorna is műsorára tűzi majd a jubileumi évben). 1844-ben, nem sokkal Vörösmarty Szózata után, Kölcsey Himnusának megzenésítésére írtak ki jelíges pályázatot. Erre – megint csak Erkel Gárdonyinak elbeszélte történetére hagyatkozva – a zeneszerző Bartay András sajátos ösztönzésére vállalkozott: „*Nem érted, és nem érzed, hogy ez a pályázat nem a nyomorult aranyagnak szól, hanem az örökkévalóságnak? Amelyik dalt megjutalmazták, azt meg is szentelik. Egy hét múlva milliók ajka zengi vissza és az lesz a dalok dala, az örökkévaló, a halhatatlan, a szerzőjével együtt. Ezzel betuszkolt engem a mellékszobába, ahol egy kopott zongora sárgállott. Odatett egy ív kottapapírost, melléje a szöveget. Csináld meg rögtön! [...] Csend van. Ülök és gondolkozom: hát hogy is kellene azt a himnuszt megcsinálni. Elém teszem a szöveget. Olvasom. Megint gondolkozom. És amint így elgondolkozom, eszembe jut az én első mesteremnek a szava, aki Pozsonyban tanított. Azt mondta: Fiam, mikor valami szent zenét komponálsz, mindig a harangok szava jusson először eszedbe. És ott a szoba csendességében megzendülnek az én fülemben a pozsonyi harangok. Áhítat száll meg. A kezemet a zongorára teszem, és hang-hang után olvad. Egy óra nem telik belé, megvan a himnusz, úgy, amint ma ismeri. [...] Elérkezik a döntés napja. A színház ünnepi díszben. Mert, hogy szavamat ne felejtsem, nem választott pályabírák döntöttek, hanem maga a közönség. Elkezdjük. A közönség feszült figyelemmel hallgatja ezt is, azt is. De nem melepszik. Végre az enyémmre kerül a sor. Engem a harangszóra való gondolat annyira eltöltött, hogy a zenekari átiratban is harangszóval kezdtem. Ez már előre hatott. Az eddigi dallamok mindenféle csiricsári nóták. Semmi mély érzés. Semmi himnuszi szárnyalás. Az én dallamom egyszerre áhítatra kelt mindenkit. Az arcok megmerednek. A szemek megtelnek könnyel. És alig, hogy az utolsó sor elhangzik, a tapsolásnak és éljenzésnek orkánja rázza meg a színházat. Az enyém volt a dicsőség...*”

Így született meg a magyar himnusz, amelyet először 1844. augusztus 10-én az Óbudai hajógyárban, a *Széchenyi* nevét viselő gőzhajó vízrebocsátásakor adtak elő színházfalon kívül, a nagy nyilvánosság előtt. (Ez is micsoda nagyszerű jelkép!)

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején végig Pesten volt. Érdekes, de nyilván jellemző is, nem hagyta, hogy elragadják az érzelmei. Annyi lelkesültség közt, róla különben is látszólag megfélemedtek. Művei azonban – a Himnusz és a *Doppler* Ferenc által zenekarra hangszerelt Hunyadi László

ló induló ott lehettek, ott voltak a honvédekkel. A színháznál mindvégig – az egymást követő fordulatok közepette is – tette a dolgát. Amikor azonban a csatazaj elült, s a megtorlás, a félelem, az elnyomás évei neheztedek a hazára, előbb Magyar indulót ír zenekarra (1850), majd Ferenc József császárt üdvözlő kórusművet (1852). Kilencgyerekes családapaként mindenképpen meg akart maradni az állásában, szüksége volt minden fillérre. Még a tágabb királyi családhoz tartozó *Albrecht* főherceg – Magyarország kinevezett főkormányzója – lányainak zongorára nevelését is elvállalta. Közben pedig titkos remekművet alkotott. Egy Egressytől zsákmányolt újabb szövegkönyv alapján, még 1852-ben *Katona* József Bánk bánját is megzenésítette, de csak kilenc év múlva merete előhúzni az asztalfiókból (bár egyre javított rajta: a végső hangszereléssel csak 1860-ra készült el). A „néma tartomány” időszakát élte az ország, az az idő nem sok jóval kecsgetett.

Ott munkált Erkelben azonban az a gondolat is, hogy a vészorszak átéléséhez erős polgári közösségekre lenne szükség. Ezt pedig a passzív ellenállásnál az óvatos építkezés jobban szolgálná. Ekkor bontakozott ki a sakkjáték iránti szenvedélye. A végül csak nagyon késve engedélyezett Pesti Sakkkör tagjaként, és első vezetőjeként rendszeresen összeült a legjobb fővárosi játékosokkal. Tanácskozási játszmába kezdtek a párizsi sakkozókcal (levélben küldték meg a közösen kimunkált lépéseket egymásnak) és világgossal, sötéttel egyaránt megverték a Szajna-parti versenytársakat. Erkelnek az ekkor létrehozott Filharmóniai Társaság megalapításában is oroszlánrésze volt. Hogy mennyire ötvöződött benne a két örök kedvtelése – a sakk és muzsika –, azt talán leginkább a *Hölgyfutár* című folyóirat 1853. február 2-i számában, a Nemzeti Színházban tartandó álarcosbálról megjelent előzetes hírverés tükrözi: „Ez alkalommal a nyugóra alatt: Egy 81 húzásból álló egész sakk-játék (Szén és Erkel szerzeménye szerint) fog előadni, egy evégre készült s a sakkasztalt képező emelvényen, összesen 40 élő alak által...” A játékot tánc és zenekari muzsika kísérte, azaz alkalmi balettről lehetett szó.

Erkel pályája legnagyobb csúcsára ért 1860-ban, amikor a Nemzeti Színház végre bemutathatta Bánk bán című operáját. Fergeteges volt a siker. A haza ellen ármánykodó idegenek, Tiborc panasza, a lázadó Petur vádjai és daca, de az országa sorsán sajtó sebekkel búslakodó Bánk Hazám, hazám áriája is, valami nagyon-nagyon időszerűt (s egyben nagyon-nagyon időtálló) fogalmazott meg. Lélekiemelő, lelkesítő, mozgósító zene volt ez, és reménykeltő annyi évnnyi sírva vígadás után.

Abrányi Kornél, a kortárs írta: „...Könnyebb lett mindig a közönség lelke, ha tombolásig kitapsolhatta magát Petur bordalára, vagy Bánk bán kifakadásaira az idegen uralom ellen. A magyar hazafiság, kitartás, lelkesedés élesztő forrásává vált...” Nem meglepő, hogy rövidesen le is parancsolták a műsorrendről. Az alkotókedv azonban visszatért. Sorra következtek az újabb történelmi operák. A *Saroltán*nak 1862-ben, a *Dózsa György-*

nek 1867-ben, a *Brankovics* Györgynek 1874-ben volt az ősbemutatója. Erkel elvállalta a kiegyezés évében megalakult Magyar Daláregyesület karnagyi teendőit, ami azzal a megtisztelő kötelezettséggel járt, hogy előadható kórusművekkel is el kellett látnia az egyre népszerűbb dalárdát és követőit.

1875-ben újabb nagyszerű feladatot vállalt magára, a magyar zenei felsőoktatás – a Zeneakadémia – megteremtésének és működtetésének kihívásokkal teli munkáját. Liszt Ferenc lett az új nemzeti intézmény elnöke, őrá pedig a gyakorlati irányítás, az igazgatói állás várt. Zongoratanárként személyesen is részt vett a hallgatók képzésében. A kezdeti szervezőmunka nyilvánvalóan nagyon sok energiáját kötötte le. Mégis, a nemzet régi adósságának rendezésére is szakított időt, így 1880-ban, a Nemzeti Színházban felcsendülhetett népies dalműve, az 1848/49-es szabadságharcnak emléket állító *Névtelen hősök*.

Amikor 1884-ben megnyílt a Magyar Királyi Operaház – az első nemzeti opera, a Nemzeti Színházban bemutatott első opera, a himnusz szerzősége, majd a Nemzeti Színház első „örökös főzeneigazgatójává” történt megválasztása és a Zeneakadémia első igazgatósága után, illetve mellett – az a dicsőség is utolérte, hogy őt kérték fel az új intézmény első főzeneigazgatójának. Utolsó operáját, az *István királyt* már az *Ybl* Miklós tervezte Andrassy úti palotában mutatták be 1885. március 15-én, bár ezt a művet a zenetudósok inkább az Erkel család szerzőségéhez kötik, mint az övéhez. Oka pedig igen egyszerű: a fiai – főleg Gyula – bizonyítottan annyit segítettek a megírásában, hogy joggal tartják őket is szerzőtársnak. Nagy baj egyébként az, ha az embernek a gyermekei tehetségben a fejére nőnek. Lehet, hogy csak a komponálás közben agyonjavítgatott kotta letisztázó másolására kéri meg őket, s ezzel örök kétséget ébreszt az utókorban. Erkel Ferencről 1887-ben ünnepi nyitányt rendeltek a Nemzeti Színház félévszázados fennállása megünnepléséhez, amit ő időben át is adott, amit sikerrel el is játszottak. Mivel azonban a partitúra kizárólag Erkel Gyula kézírását őrzi, többen azt feltételezik, hogy nem csak ő írta le, ő is szülte a melódiákat. A jóval későbbi, 1892-ben írt Magyar király-himnuszot ilyen gyanú nem lengi körül, azt egyértelműen az öreg Erkel nevéhez kötik, mint egyik utolsó munkáját. Bár a nyolcvanadik születésnapját követően nem vállalt fellépéseket és minden tisztségéről lemondva visszavonult, mégsem feltételezik, hogy alkotóereje végleg elapadt volna.

1893. június 15-én, nyolcvanhárom éves korában hunyt el. Ravatala az Operaházban állt. Onnan kísért a gyászoló nagyszámú tömeg utolsó útjára, a Kerepesi (ma Fiumei) úti temetőbe, ahol díszsírhelye áll a 29. parcellában. Hantja fejénél Kallós Ede szobrászművész alkotása áll. Maga a sírlap alig látható. Télen örökzöld koszorúk, tavasztól ősziig – és nemcsak évfordulók idején – friss virágok takarják... s egyébként is befutja a borostyán.

Hegedűs Sándor